

למקומה של האידיאה בהתהוות הקבוצה בארץ (מכתב למערכת)

ישראל קולת

בחוברת האחרונה של "בדרך" מעלה יהודה סלוצקי את בעיית הזיקה בין התהוות הקבוצה למקורות רעיוניים. רשימתו מעוררת את האתגר לבחון אחדים מן המושגים ומן השיטות הנקוטות בחקר התופעה "קבוצה" ו"קבוצה" ולהגיע להגדרה מדויקת יותר בדבר היחס בין רעיונות לבין מעשים. אין בדעתי לפרוש כאן את כל היריעה העובדתית הקשורה לנושא זה, אלא רק להעיר על דרכי המחקר.

יהודה סלוצקי מבקש לערער על הטענה, בדבר חוסר קשר ישיר בין הרעיונות שיתופיים לבין הקבוצה. הוא מביא ראיות משלושה סוגים. הראשון מתייחס למה שהוא מכנה נסיונות שיתוף במושבות הראשונות: השני לקבוצת ביל"ו והשלישי לתפוצת הרעיונות של יישובים שיתופיים בתיאוריות סוציאליסטיות רוסיות וגם בספרות הציונית.

לראיות מהסוג הראשון יש להעיר, כי אפילו היו נסיונות שיתוף במושבות הראשונות - יקשה לומר שהם השפיעו השפעה ישירה על התהוות הקבוצות, בהן מדבר סלוצקי. יכול הוא אמנם לטעון לדפוס הטבוע בתנאי-הארץ ובמניעי המתיישבים והפועלים היהודים, החוזר גם בלא דעת בעלים וללא השפעה ישירה. אולם במקרה זה אין לדבר על השפעות רעיוניות. אולם לא זו בלבד שההשפעה הישירה אינה קיימת כאן אלא שגם דפוס חוזר אינו קיים, מן הטעם הפשוט שתקנות המושבות הראשונות מבוססות על נחלאות משפחתיות נפרדות; לא רק שהנחלאות היו נפרדות אלא שהן היו גם שונות בגודלן. נוסף על ההבדל בין בעלי נחלאות מגודל שונה היה גם הבדל בזכויות האזרחיות בין בעלי קרקע לחסרי קרקע במושבה. במקרה זכרון-יעקב היתה האדמה שייכת בתחילה לא לשותפות האיכרים, אלא לוועד המרכזי של אגודות יישוב א"י ברומניה.

במידה שהיה עיבוד משותף, בתקופות היסוד בעיקר, הוא היה מוגבל מראש לתקופה הקשה, שבה היה צריך במאמץ קולקטיבי ללא תשומת-לב נפרדת של כל מתיישב לנחלתו. הוא.

* המקור: ישראל קולת, 'למקומה של האידיאה בהתהוות הקבוצה בארץ', בדרך, כתבים לחקר תנועת הפועלים היהודית, ג (עורכים: דניאל בן נחום וחברים), בית ברוך לין - גבעת חביבה, תשכ"ט (1968) עמ' 161-164.

בזכרון יעקב היתה שותפות בין הכורמים בתקופה הקשה של הפחתת מחירי הענבים עם מעבר הפיקוח מהבארון ליק"א ב-1900. אולם, גם היא היתה חלקית, מוגבלת בזמן והתפרקה עד מהרה.

במידה שמדובר בבילויים, אין בתוכניתם הצעת התיישבות שיתופית כשיטה חברתית לבנין ארץ ישראל. גם היישוב השיתופי המופיע בתוכנית זו, אינו משותף לעובדיו אלא שייך לחברה ביל"ו כולה. תפקידו הוא להכשיר את אנשי ביל"ו במשך תקופה מסויימת למלא תפקידי הנהגה והדרכה ביישובים אחרים.

עניין אחר הוא היחס החיובי שקיים במושבות הראשונות לקואופרציה בתחומים מוגבלים: יש להניח, שכאן הם הושפעו כולם בדרכים ישירות ועקיפות מן ההוגים והזרמים שתמכו ברפורמה אגרארית ברוסיה. וגם אצלם רווחת ההתנגדות לאחוזות גדולות ולפרולטריון חקלאי וניתנת עדיפות למשק הכפרי המשפחתי; תנאי קיומו של משק זה הוא קואופרציה בתחומי השירותים ואשראי חקלאי. ואכן אנו רואים תקנות והצעות ברוח זו למיבנה המושבות בדיוני חובבי ציון.

הקואופרציה ברוסיה, הן כתוכנית והן כמפעל, לא היתה קשורה בהכרח להשקפה חברתית מוגדרת. אמנם הנארודניקים טיפו לה והיא אומצה על ידי הס"ר בראשית המאה, אולם אין לומר שכל הקואופרטיבים היו ס"רים. כך שיש דומני לנהוג והירות בחיפוש שורשיה של הקבוצה הארצישראלית בשלבים הראשונים של ההתיישבות.

גם אם אין מרחיקים את העדות אל המושבות הראשונות ואל ביל"ו הנה רווחו רעיונות על התיישבות גם בחוגים הקרובים לפועלי העליה השניה. סלוצקי עצמו מזכיר את סירקין, את החלטות הפראקציה הדמוקראטית, וכן אפשר להזכיר החלטות של "התחיה" וס.ס. המדברות על צורות התיישבות קואופרטיביות. היו רעיונות מעין אלה בתחום הזרמים הסוציאליסטיים, אך גם מחוצה להם, כגון תכנית אופנהיימר, שקיבלוה רבים בתנועה הציונית.

אך גם כאן יש להבחין היטב בין קבוצה שיתופית לבין קואופרציה. מניה שוחט ויוסף טרומפלדור כמו גם אנשי הקומונה הרומנאית הכירו אל נכון במישרין או מכלי שני ושלישי רעיונות על יתרון חיי השיתוף - אם מהוגים אוטופיים מערב אירופיים, שתורגמו לרוסית, מהוגים נארודניקים או טולסטויאניים. מבחינה זאת ודאי שהיתה השפעה של רעיונות.

לכן דומני שיש להבהיר את מונחי הדיון. המונחים "קיבוץ" ו"קבוצה" לא היו מלכתחילה מיוחדים לצורת חיים מסויימת - כשם שהחיים השיתופיים עצמם לא היו מעוצבים. מוטעה על-כן הנסיון ליצור שלשלת של כל הגופים אשר כינו את עצמם בשם "קיבוץ" או "קבוצה" - כי אלה היו לעתים גופים שונים זה מזה בתכלית.

קבוצות קבלניות היו לפעמים שותפות רק בקבלת העבודה ובאחריות לה; דרכי חלוקת השכר ודרגות השיתוף היו שונות ביותר מקבוצה אחת לשניה. הנהלת העבודה על אחריותן העצמית היתה סימן ההיכר לקבוצות יותר מאשר צורתן השיתופית. די לקרוא את הסקירה של משלחת "פועלי ציון" לא"י משנת 1920, כדי לראות מה שונה היתה דמותם של הגופים השונים שנקראו "קבוצות" זה מזה. רק בשנות העשרים מתחילים השם "קבוצה" ו"קיבוץ"

למקומה של האידיאה בהתהוות הקבוצה בארץ

להתייחד לאותם הגופים ההתיישבותיים-שיתופיים המוכרים לנו היום, ואשר להם, אל נכון, מתכוונים חוקרי ההיסטוריה והחברה.

באותה מידה יש להבהיר על מה מדובר כאשר דנים ב"קואופרטיב", "קולקטיב" וכיוצא באלה, מונחים שרווחו בתיאור צורות ההתיישבות בעלות דרגות שיתוף שונות. השאלה איננה רק טרמינולוגית. במידה רבה היא שייכת למסגרת ההיסטוריה שלתוכה אנחנו רוצים לשייך את הקבוצה הארצישראלית. אם אנו רואים בה חלק מן התנועה הקואופרטיבית הרי אולי נכון יהיה למצוא בכל רעיון קואופרטיבי מעין הקדמה ובשורה לקבוצה, אולם השאלה היא אם הקבוצה היא רק הצבר כמותי של תחומי שיתוף וקואופרציה – והיא מציינת את הצירוף המכסימאלי של תחומי שיתוף – שיתוף בייצור, בצריכה, בדיור וכו' – או שהיא מהווה איכות כשלעצמה. העדות השיתופיות שהגו האוטופיסטים של המאה ה-19 – ראו את עצמן כקפיצה איכותית ולא רק כהצבר תחומי הקואופרציה.

הן קשורות לא בהצעה כדאית יותר, נבונה יותר, יעילה יותר וצודקת יותר של המשטר החברתי אלא בשינוי בסיסי במוטיבציה האנושית: ביטול האינטרס האישי-החומרי כביטוי לסולידאריות אנושית או אחווה עדתית.

בוודאי שכיתות אשר חשבו על חידוש החיים החברתיים מתוך הארה דתית ומתוך ביטול האינטרסים הקנייניים אינן ניתנות להיכלל בתוך המסגרת הקואופרטיבית – ובאותה מידה ניתן לשאול זאת על קבוצות נושאות שליחות לאומית וחברתית.

כאשר קובעים, שהקבוצה צמחה "מתוך המציאות", אין אומרים שלא קדמו לה רעיונות על חיים שיתופיים – אם כצורת החברה המופתית, כדרך ל"חידוש" ו"חידוש" משמעו אז תיקון ושיפור) של חיי החברה והאדם. אלא שקשה להראות כאן על השפעה ישירה ואי-אפשר להוכיח, כי מקימי הקבוצה ראו מלכתחילה בחייהם מעין חיים חברתיים למופת – ולשם כך הקימו את הקבוצות.

לא רק שלא ראו בכך מלכתחילה בקבוצה דרך לשיפור החיים האנושיים, אלא שלא ראו בה גם דרך לפתרון הבעיות הציבוריות הגדולות, כגון יצירת הרוב היהודי, מעמדה העובדים בארץ או אפילו התיישבות המונית.

יש הרבה סימנים לכך, שראו בחייהם נסיון, אולי צורת-חיים זמנית אשר תשנה את דמותה לאחר שיעברו ליישוב-קבע. רק לאחר התהוות הקבוצות החלו לראות בהן אולי גם מבוא לשיטה כללית – אם כי לא תמיד בצד של החיים השיתופיים. הכושר לנהל משק ללא השגחה ופיקוח נראה לעתים קרובות משמעותי יותר מצורת חיי-השיתוף, שלא היתה מעוצבת – לא רק מבחינת מבנה-הקבוצה, אלא גם מבחינת ייעודה החברתי.

אין זאת אומרת שלא היו אישים, שראו את השיתוף הכלכלי ואת ביטול האינטרס האישי-החומרי הנפרד כסגולה ייחודית. מושגי "החברה הטובה" אכן ראו בכך סגולה – אולם אין לומר כי מטעמים אלה של עדיפות אתית ואנושית כשלעצמה נוצרו הקבוצות.

רק בתקופת העליה השלישית, רואה הקבוצה את עצמה כפתרון לבעיות הגדולות של החברה; מכוח התפתחויות רעיוניות ומעשיות של תנועת העבודה בכללה נוצרה נטיה גם מחוצה לקבוצה להועיד לה תפקיד מרכזי או גם אקסקלוסיבי. אפשר לומר ששנות העשרים

הן שנות הזיהוי האידיאולוגי המאכסימאלי בין תנועות העבודה לצורת הקבוצה השיתופית. בתקופה זו היא גם מצטרפת אל רעיונות כגדוד חלוצים, עדת תנועת הנוער, קומונות עירוניות-כפריות נוסח קרופוטקין וסובייטים כצורה של דמוקרטיה ישירה. התנועה הקיבוצית בארץ היא לא רק תולדת הצמיחה והיציאה מן הכוח-אל-הפועל של הגרעין הדגנייתי, אלא הצטרפות של מניעים, צורות ותפקידים חדשים.

אם לפני 1920 ראו בקבוצה תופעה חלקית והטילו ספק במשמעותה העקרונית לכלל תנועת העבודה – הנה במשך שנות העשרים והשלושים התברר שאין זו צורה אופיינית לתנועת העבודה לבדה. קבוצות "הפועל המזרחי" ומאוחר יותר של "פועלי אגודת ישראל", של הנוער הציוני ושל בית"ר הראו בעליל כי אין קשר הכרחי בין השקפה על שינוי סוציאליסטי של מבנה החברה בכללה לבין צורת החיים הקיבוצית. תפקידי כיבוש והטמעת האינטרס הקנייני הפרטי בתוך הכלל – מספיק היה בהם כדי ליצור צורות אלה.

שאלת המחקר של הקבוצה צריכה, איפוא, למינוח מדוייק ולבדיקה מדוקדקת של תולדות כל קבוצה וקבוצה במקום דיבורים כלליים על התהוות התנועה הקיבוצית. יש להניח כי בארכיונים רבים שמור חומר על כך. מאידך גיסא היא צריכה קביעת מסגרת לתיאור – האם זהו חזון מצוי בקוו הנסיונות השיתופיים הנקראים אוטופיסטיים, בקוו הקואופרציה כתנועה א-פוליטית, בקוו תנועת העבודה (לזרמיה) – או שזו תנועה ארצישראלית שנצטרפו בה כל אלה יחד, והיא חורגת מגדרה המוגבל של תנועת העבודה.

תיאור כזה צריך להכליל את הקבוצה במסגרת היסטורית הן מתוך בחינת הצורה החברתית, הן מתוך בחינת המניע והן מבחינת התפקיד החברתי.

לבסוף ראוי אולי להעיר הערה כללית על הגורמים המשפיעים על עיוות התיאור ההיסטורי. ישנה שאיפה, מובנת בחלקה, אצל אנשי הקבוצה, כמו גם אצל אנשי תנועות רבות, ליצור לעצמם שלשלת ייחוסין ארוכה. לכאורה מה הבדל יש בדבר, אם ראשית הקבוצה ב-1909 או ששורשיה נעוצים בנסיונות קודמים – אולם כנראה ששושלת ארוכה יותר נוסכת אמונה כי התופעה אינה אפיזודה אלא נעוצה עמוק בעבר; אין היא בבחינת תופעה מקרית ושרירותית אלא מהלך קבוע.

נטיה שניה היא להקנות משקל רב לרעיונות בהתפתחותה של התנועה, ולהניח שלכל תופעה גדולה, רבת-הישגים וחיובית במציאות יש מקור מקביל בספירה הרעיונית. אולם עניין זה הוא רחב מכדי לעסוק בו כאן בשולי הדברים.